

КЛАСИФИКАЦИЯ И МЕТОДИЧЕСКИ ОСОБЕНОСТИ ПРИ ОБРАБОТКАТА НА ОСМАНСКИТЕ ДОКУМЕНТИ, СЪХРАНЯВАНИ В ЦДА

Михаил Иванов, гл. експерт, ЦДА

Целта на настоящата разработка е да представи слабо познати и недостатъчно дискутирани проблеми, свързани с обработката и изготвянето на инвентарни описи в процеса на работа в отдел *Обработка на архивни фондове* при Централния държавен архив (ЦДА). По-конкретно, ще бъдат разгледани проблеми, свързани с действащата методическа уредба, научно-техническата обработка (НТО) и актуалното състояние на фондове, съдържащи османски документи. На базата на конкретни примери от Ф. 822 К *Турски тапи и други старотурски документи (колекция)*¹, съхраняван в ЦДА, ще бъдат направени някои съпоставки между принципите на османската дипломатика и настоящите правила в Методическия кодекс², като регламент за работата с архивни фондове.

Ще бъдат посочени примери на несъвместимост при описанието и каталогизацията на османски документи, илюстриращи спецификите при класификацията на основните типове документи. Това ще насочи вниманието към определени проблеми, свързани с НТО и класификацията на османотурски документи в нормативно-методическата уредба и досегашната практика на ЦДА. Особено внимание се обръща на класификацията на видовете османотурски документи³, за да се изясни съставът и характерът на колекцията, която ще бъде представена.

Самата история на османската дипломатика не е цел на настоящия текст⁴. Все пак трябва да се спомене, че в развитието си като научна дисциплина тя изминава във времето три етапа: *начален* (от 20-те години

на ХХ в. до края на 40-те години); *втори период* (50-те до края на 80-те години на века) и *периода*, започващ от началото на 90-те години на миналия век⁵. Прави впечатление, че всеки от тях се характеризира с наличието на научен труд, в който специално се обръща внимание на въпроса за класификацията на османските документи.

За основополагащ труд в османската дипломатика се приема *Увод в османотурската дипломатика на турското господство в Унгария*, издаден през 1926 г. Това е и първият опит за групиране на османските документи. Фекете (авторът) приема, че те се делят на два типа – светски и религиозни. Към първата група той включва като съответни подгрупи *султански документи; документи на висши представители на властта; дефтери и сиджли; молби; писма; документи на кримските ханове*. Във втората група – религиозните документи, авторът причислява *регистрация материал от шериятските съдилища, кадийски документи, вакфиета, фетви*.

През 1966 г. Б. Недков публикува първия том на фундаменталния си труд *Османотурска дипломатика и палеография*. В него той не приема класификацията на Фекете за изцяло коректна и пояснява, че при изграждането на класификационна форма на типовете османски документи трябва да отразява управленската структура на Османската империя. Отчитайки спецификите на държавното устройство на империята, Недков разделя документите спрямо административната структура и така изгражда следната схема:

1) *Султански документи: хат-и шериф и хат-и хумаюн (султански послания), ферман, ираде, емр-и шериф (заповеди), берат (диплом), наме-и хумаюн (султанско писмо) и др.;*

2) *Документи на висшите органи на централното управление в столицата и губернаторите на провинции (бейлер-бейове): телхис и ариза (донесения), кят и мектуб (писма), емир-наме и буюрулду (заповед) и др.;*

3) *Документи на по-низшите органи на властта в провинциите и в столицата: писма (тахрир, шукка, намика, мектуб и др.), свидетелства и разписки (тезкире, сенед, темессюк, пусула и др.), съдебни решения (илям, хюджет), разрешителни (рухсатнаме) и др.;*

4) *Документи на частни лица, отправени единично или колективно до органи на властта: молби (арзухал и истида), колективни изложения (махзар), писма (мектуб) и др.*

През 1994 г. нов опит за типологизация представя в монографията си М. Кютюкоглу. Тя изгражда следната класификация на видовете османски документи:

1) *Султански документи: ферман, берат, наме-и хумаюн, хат-и хумаюн, ираде-и сение* (височайша заповед);

2) *Документи на висшите представители на властта: буюрулду, телхис, такрир* (рапорт) и *арз* (донесение);

3) *Документи от провинциалните центрове: мектуб, тахрир, шука, телеграфнамета и адреси;*

4) *Местни/ведомствени документи: тезкире, кайме* (писмо), *темесюк, тахвил и сенед, илмюхабер*⁶;

5) *Петиции и молби: арзухал, махзар, ариза, мазбата и ляиха* (меморандум);

б) *Документи с религиозно-съдебен характер: фетва* (отговор на правен въпрос), *илям и хюджет* (съдебни решения), *вакфие* (правен документ за фондиране на имот за религиозни цели).

Очевидно, с тази схема се прави опит да се комбинират елементи от класификациите и на Фекете, и на Недков, като т. 3 от класификацията на последния е разделена на две части; а във връзка с класификацията на Фекете е въведен отново раздел, отделящ документите на религиозните институции. Тъй като тук не е мястото да се сравняват предимствата и недостатъците на отделните схеми, бих искал да спомена, че според мен класификацията, предложена от Б. Недков, дава най-голяма свобода при организирането на документални масиви от различни по вид, несвързани помежду си документи, каквито са колекциите, и затова по-нататък в текста ще се позовавам именно на нея.

Сега нека проследим теоретичните положения, свързани с научно-техническата обработка на османски документи, според Методическия кодекс на държавните архиви от 2013 г.⁷ Трябва да се отбележи, че в съответните текстове липсва конкретност относно обработката и класирането на османски документи във фондовете, съхранявани в системата на държавните архиви. Това, донякъде, би могло да се обясни с факта, че една значителна част от османските документи в тези архиви са неделима част от архивните фондове на религиозни и държавни институции, както и от лични и родови фондове. Поради това обстоятелство, наличните османски документи биват класифицирани в класификационни схеми, отговарящи на спецификите на документи, резултат от по-късната дейност на различни от османските институции или събирани като колекция. Ето защо е трудно да се направи паралел между съществуващите формулировки за класификация на османотурските документи, основаващи се на специализираните дипломатически изследвания, и действащата норма-

тивно-методическа уредба за регистрацията, систематизирането и научно-техническата обработка на документалните свидетелства в архивите. Все пак бихме могли да проследим как архивната методика в случая е пропуснала да се съобрази със дипломатическата класификация, отнасяща се до османските документи. Това е отразено при НТО на архивни фондове, съставени предимно от османски документи, доколкото при тях най-ясно проличава различието с схемите на двете основни концепции относно тяхното класиране.

Пример за липсата на споменатия синхрон би могъл да се даде с архивна колекция, съставена изцяло от османски документи, каквато е архивната колекция Ф. 822К *Турски таши и други старотурски документи (колекция)*. Тя включва голямо разнообразие от османски документи, а класификационната схема е изградена съобразно изискванията на Методическия кодекс. Точно поради това тя е и най-подходяща за подобно сравнение за класификацията на османските документи в ЦДА.

В тази връзка се налага да припомним и възприетите дефиниции за *архивна колекция: приравнена към архивния фонд класификационна единица [...], съставена от документи с различен произход, общи по тема, вид, оформление и пр.*⁸

В Методическия кодекс определението е почти същото: *Архивната колекция е съвкупност от документите на един или няколко фондообразуватели, обединени по тема, събитие, вид, оформяне и др.*⁹

Същевременно МК предвижда и възможността за образуване на архивни колекции от две групи фондообразуватели – държавни и общински институции¹⁰ или от личен произход¹¹. За първата група фондообразуватели липсват конкретни указания, определящи обособяването на архивни колекции при комплектуването на съответните архивни фондове. При втората група – документите от личен произход, се допуска колекция, създадена: *от фондообразувателя в процеса на неговата работа и състояща се от отделни видове документи (автографи, позиви, картички, албуми, афиши, програми, изрезки от вестници и др.*¹²

Визираният Ф. 822К е обособен през 1962 г. в резултат от обединяването на Частично постъпление № 17 и Частично постъпление № 18, а в последствие към него допълнително са регистрирани различни документални материали, дарени или откупени от частни лица. Също така във фонда е включена и колекция от османски банкноти от състава на Ф. 176К *Министерство на външните работи и вероизповедания*.

Дори само най-общ поглед върху документите, съдържащи се в раз-

глеждания фонд, разкрива не само тяхното разнообразие, но и дава възможност за поставяне на дискуссионни въпроси.

В състава на фонда се забелязват споменатите групи документи в разделите на класификационните схеми, съдържащи се в цитираната специализирана литература по османска дипломатика: *султански документи* (фермани и берати¹³), *документи от висшите органи на властта* (мектуб¹⁴, илмюхабер¹⁵ и др.), *документи от низшите органи на властта* (тезкирета¹⁶, мазбати¹⁷, сенеди¹⁸ и др.), *документи на частни лица* (писма¹⁹, разписки²⁰ и др.). Освен посочените видове документи, фондът съдържа и два манускрипта, единият от които илюстриран с миниатюри²¹, както и няколко печатни закони и правилници. Хронологически османските документи във Ф. 822К *Турски тапи и други старотурски документи (колекция)* обхващат периода от 1595 г. до 1935 г.

Следователно Ф. 822К всъщност е колекция, в която се съхраняват изключително разнообразни като вид документи, събирани в продължение на 40 години, като обединяващият класификационен признак за включването им в състава на колекцията тях е бил османският език. На практика по този признак фондът съответства на дефинициите за *архивна колекция* в МК.

Според методическите изисквания за научно-техническа обработка документите в колекция, те могат да бъдат систематизирани по: *тематичен, географски, номинален, азбучен, хронологичен и друг признак, в съчетание на два и повече признака, или се запазва редът, даден от създателя на колекцията*²².

При обработката на Ф. 822 К документите са описани в един опис, състоящ се от 83 архивни единици. Класификационната му схема е изградена както следва:

- I. Документи от финансов характер
 - I.1. Приходно-разходни документи
 - I.2. Данъци и такси
 - I.3. Заеми
- II. Имуществено-стопански документи
- III. Документи, свързани с османската армия
- IV. Документи от централната и местните власти
- V. Регистри
- VI. Ръкописи
- VII. Разни

Почти половината архивни единици (а. е. 1–36) са в раздел I, а раздел II включва следващите 20 архивни единици (а. е. 37–56). Останалите 27 на брой архивни единици в описа са разпределени между другите пет раздела от класификационната схема.

Във всеки един от разделите архивните единици са подредени хронологически. Класификационната схема на фонда е изградена на тематичен принцип и структурирана спрямо вида и броя на документите във всеки един раздел. Този подход е съобразен с изискванията на МК относно тематично обособените колекции.

Освен това, един паралел с представената по-горе класификационна схема за османски документи на Б. Недков показва, че тя всъщност, макар и не толкова подробна, е сравнително по-логична и коректна с оглед спецификата при класирането на тези документи.

Още веднъж ще подчертаем, че документалният състав на Ф. 822К обхваща изцяло видовото разнообразие на документите, отразено и в схемата, предложена от Недков – *султански документи* (фермани и берати), *документи на висшите органи на властта* (мектуб, илмюхабер), документи на низшите *органи на властта* (тезкире, мазбата, сенед), както и *документи на частни лица*.

Налице са и документи, които не са споменати от Недков в неговата класификация, което е предмет на бъдещи проучвания. Към тях се отнасят няколко печатни издания на Закон за горите²³, няколко правилника за експлоатацията на каменни кариери, гори, рудници и дърводобив във вилаетите Манастир (Битоля) и Серез (Сяр)²⁴. По класификационната схема на разглеждания фонд те са разпределени към раздел II. *Имуществено-стопански документи* с оглед на информацията, която дават за стопанския живот в Османската империя.

Въпреки че в класификацията на Б. Недков подобни документи не се споменават, лесно е да се направи връзка между вилаетските правилници за експлоатация на природни богатства и раздел III от класификационната схема на Недков, както и между *Закона за горите* и *султанските документи*.

Още един пример за това, как схемата на Недков, която е сравнително е по-опростена, но същевременно по-лесна за работа, дават документите от раздел VI. *Ръкописи*. Тук са включени заглавията на три архивни единици, съдържащи манускрипт на арабски, на османски и ръкописен *Коран*²⁵. И въпреки, че ръкописният *Коран* би могъл да предизвика известни съмнения относно мястото си в въпросната схема, то останалите два докумен-

та трябва да попаднат сред документите на частни лица. По същия начин би могло да се процедира и с печатните издания вестниците²⁶.

В заключение: отбелязахме, Методическият кодекс предоставя голяма свобода при работа с колекции от архивни документи. Не по същия начин обаче може да се решава въпросът относно архивни колекции, съдържащи османски документи. Специално при комплектуването и регистрацията на Ф. 822К определящ елемент за обединяването на документите в колекция е техният език. Възниква обаче въпросът, доколко последвалото обработване и систематизиране е коректно от гледна точка характера на османските документи. Не смятам, че на този етап е възможно да се даде окончателен отговор, но трябва да се посочи необходимостта от прецизиране и допълване на съществуващите регламенти, съобразно теоретичните постижения на османската дипломатика. Давайки за пример само една колекция и без претенции за изчерпателност на разглеждания проблем, се изясни, че темата за обработката и систематизирането на османски документи, съхранявани в държавните ни архиви сякаш е останала *в страни* от големите теми.

От друга страна, целенасочената обработка и систематизация на османоезични документи в ЦДА започва преди 10-15 години, но за разлика от отдел *Ориенталски сбирки* към Ръкописно-документално и книжовно направление (РДКН) на Националната библиотека „Св. Св Кирил и Методий“ (НБКМ)²⁷, все още липсват традиции, регламенти и установена практика. Въпреки това е необходимо да се разглеждат и дискутират подобни теми, след като османските документи, съхранявани в държавните архиви, започват все повече да се разкриват – не само като професионално предизвикателство за архивистите, но в крайна сметка, като достъпни исторически извори за изследователите.

Бележки

¹ Фондът е обработен от мен през 2014 г. като част от служебните ми задачи. При обработката му се придържах стриктно към насоките за научно-техническа обработка и групиране на документите в осъвременения през 2013 г. Методически кодекс. Настоящият текст представлява опит да се сравни процеса на обработка на османски документи и несъответствията между методическите указания за обработка и установената дипломатическа теория.

² Когато нагатак се споменава Методически кодекс, се има предвид осъвремененото издание от 2013 г.

³ Тук не е нужно да се спираме подробно на развитието в теориите за класификация на османотурските документи, а само ще се очертаят някои виждания в развитието на дипломатиката.

⁴ За подробен преглед върху зараждането и развитието на османотурската дипломатика като наука вж. *Недков, Б.* Османотурска дипломатика и палеография, С., 1966, с. 18–123; *Стоянов, В.* Дипломатика на средновековните извори. Владетелски документи. С., 1991 г., с. 123–135; *Kütükoğlu, M.* Osmanlı belgelerinin dili (Diplomatik), Istanbul, 1994, s. 6–13, и посочената там литература. Трябва да се отбележи също така и значителното присъствие, не само като брой, но и като научно присъствие, на български учени в тази област.

⁵ За периодизацията на османската дипломатика вж. и *Стоянов, В.* Цит. съч., стр. 132–135.

⁶ В този раздел са обединени различни видове тезкерета. Два различни по произход документа, са тезкире-и маруза (донесение), класирано от Недков като документ на висшите органи на централното управление, и мурур тезкиреси (разрешително), което е отнесено към документите на низшите органи на управление.

⁷ Методически кодекс. Св. II. С., 2013 г.

⁸ Речник на българската архивна терминология. Авт. кол. Варна, ВСУ „Черноризец Храбър“, 2002 г.

⁹ Методически кодекс. Св. II. С., 2013, с. 23.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Пак там, с. 154.

¹² Пак там, с. 183–184.

¹³ Ф. 822К, оп. 1, а. е. 67 и 68.

¹⁴ Ф. 822К, оп. 1, а. е. 71.

¹⁵ Ф. 822К, оп. 1, а. е. 5.

¹⁶ Ф. 822К, оп. 1, а. е. 20–22.

¹⁷ Ф. 822К, оп. 1, а. е. 74.

¹⁸ Ф. 822К, оп. 1, а. е. 41.

¹⁹ Ф. 822К, оп. 1, а. е. 82.

²⁰ Ф. 822К, оп. 1, а. е. 35, 36.

²¹ Ф. 822К, оп. 1, а. е. 77, 79.

²² Пак там. Прави впечатление, че инструкциите за систематизация на документите в колекции са твърде схематични. Ако те се отнасят към

колекции, съдържащи малко или ясно профилирани видове документи, това не е проблем и дори дава голяма свобода. От друга страна това, както ще се види по-долу, е недостатък при наличието на османски документи в даден фонд. Без спазване на структурата на класификация за видовете османски документи това може да доведе до излишно разрастване на класификационна схема.

²³ Ф. 822К, оп. 1, а. е. 50.

²⁴ Ф. 822К, оп. 1, а. е. 49, 52, 54, 56.

²⁵ Ф. 822К, оп. 1, а. е. 77–79.

²⁶ Ф. 822 К, оп. 1, а. е. 81.

²⁷ За практиката в НБКМ и развитието на османистическата архивистика вж. Иванова, С. Комплектуване, формиране и разкриване на сбирките на Ориенталския отдел на НБКМ (към Пътеводител на Ориенталския отдел на НБКМ). Известия на държавните архиви. Т. 79, с. 3–48.